

A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI-KÖZÉLETI KAPCSOLATAI
ÉS SZEREPVÁLLALÁSA

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 26.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása

SZERKESZTETTE:

PAPP KLÁRA, PÜSKI LEVENTE és NOVÁK ÁDÁM

DEBRECEN, 2019

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

BARTA JÁNOS
professor emeritus,

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

az NKFI K 120197 számú pályázata,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a DE Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténeti
és Néprajzi Kutatási Központja

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-490-115-0

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BÁRÁNY ATTILA: Zsigmond „utazó” kísérete Aachentől Rómáig (1414–1433)	9
NOVÁK ÁDÁM: Hatalmi reprezentáció és a vörös viasz kapcsolata a késő középkorban	51
GÁLFI EMŐKE: A követ, a komornyik és a katona, adalékok Báthory István fejedelem portréjához	63
BOGDÁNDI ZSOLT: Enyedí Pálfi István (1627–1667) avagy a kolozsmonostori konvent a fejedelmek és a nemesség szolgálatában	71
SZABADI ISTVÁN: Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580-as oklevele és a szilágysági reformátusok	81
KÓNYA ANNAMÁRIA: Az arisztokrácia szerepe egyes zempléni mezővárosok vallási életében a kora újkorban	89
MOHÁCSI ENDRE: Főkapitányi kapcsolati háló Szatmárban a 17. század első harmadában	105
BALOGH JUDIT: Béldi Pál kapcsolatrendszere az erdélyi elitben	123
KÓNYA PÉTER: Megjegyzések az arisztokrácia szerepéhez a Rákóczi-szabadságharcban	143
POHILEC SZILVESZTER: A legnagyobb Rákóczi birtok a Schönbornok tulajdonában (1726–1746)	155
PAPP KLÁRA: Sajátosságok az erdélyi arisztokrata nők társadalmi-közéleti kapcsolataiban a 18–19. században	169
NAGY BETTINA: Kellemesi Melczer Lászlóné, gr. Mailáth Mária (1770–1833) özvegyi évei a hozzá írott levelek tükrében	193
EGYED EMESE: Fekete János gróf határátlépései	211
FAZEKAS RÓZSA: Károlyi György útja a lóversenyzés pártolásától a Magyar Gazdasági Egyesület elnökségéig	223

EGYED ÁKOS: Gróf Mikó Imre – az Erdélyi Gazdasági Egyesület újjászervezője	235
OROSZ ISTVÁN: Debrecen nagybirtokosai a 19. század utolsó és a 20. század első harmadában	249
SCHREK KATALIN: Gróf Vay Dániel és a cívis polgárok megmozdulása az 1877–1878-as orosz–török háború idején	263
KERTÉSZ TÜNDE FRUZSINA: Az arisztokrácia szerepe az amerikai magyar emigráció életében a 20. században Kállay Miklós kapcsolati hálóján keresztül	279
ZSOLDOS ILDIKÓ: Károlyiak a tulipánmozgalomban	299
PÜSKI LEVENTE: Károlyi Gyula gróf: egy arisztokrata identitás összetevői	313
VISKOLCZ NOÉMI: A „legerősebb oszlop” – Esterházy Pál herceg mecenatúrája a két világháború közti Magyarországon	325
KUNT GERGELY: „a magyar culturának megmenteni” – Esterházy herceg felelősségvállalásának formái Burgenland elcsatolása idején	347
KEREPESZKI RÓBERT: „Fekete bárányok”. Arisztokraták és a magyar „alvilág” a két háború között	359
BARTA RÓBERT: Márffy-Mantuano Judit (Judith Listowel) angliai tevékenysége és kapcsolatrendszere	377
KEMÉNYFI RÓBERT: Arisztokraták, kispolgárok, parasztok és egyöntetű süteményeik (<i>Egy főúri család gyermekgondozója és hagyatéka</i>)	393
A KÖTET SZERZŐI	423

**DEBRECEN NAGYBIRTOKOSAI
A 19. SZÁZAD UTOLSÓ ÉS A 20. SZÁZAD
ELSŐ HARMADÁBAN**

Ez a tanulmány Debrecen város nagybirtokosaival foglalkozik a címben megjelölt időpontban. Amint látni fogjuk, közöttük a 20. században egyetlen arisztokráta sem volt. Feltehető a kérdés, mit keres az én mondanivalóm egy olyan tanulmánykötetben, amely a magyar arisztokrácia társadalmi kapcsolataival foglalkozik. A válasz egyszerű. A birtokos arisztokrácia társadalmi minta volt a nem arisztokrata származású közép- és nagybirtokosok számára is, és ez Debrecen történetében nagyon világosan megmutatkozik. Indokolja az elemzést az is, hogy Debrecen birtokviszonyaiban olyan sajátosságok is voltak, amelyeket más alföldi városok esetében kevésbé tapasztalhattunk.

Elfednénk azonban a valóságot, ha nem utalnánk rá, hogy Debrecen birtokosai között a 20. század előtt voltak arisztokraták is. Az 1840-es években Debrecenben is házzal rendelkeztek Balmazújváros határa nagy részének tulajdonosai: Semsey Lajos és Semsey Jóbné, az egykori királyi biztos, Bek Pál özvegye, gróf Károlyi György szatmári főispán, gróf Majláth József, báró Vay Miklós, Bek Pál Paulina nevű lányának férje, mások mellett a közeli Tégláson is birtokos, gróf Dégenfeld Imre. Három évtizeddel később, 1876-ban még mindig három gróftól és egy bárótól is találunk Debrecen birtokosai között: Gróf Majláth Antalnét, gróf Dégenfeld Imrét, gróf Gyulai Sámuel és báró Edelsheim Gyulát. Ráadásul e két utóbbi 1000 holdnál terjedelmesebb birtokkal rendelkezett. Gyulai Sámuel debreceni birtokosként írták össze 1884-ben és 1893-ban is.¹

¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Hajdú-Bihar Megye Levéltára (HBML) Debrecen város Levéltára. IV. A 1013/c Utcakapitányi elszámolások 1843/44-ben. Semsey Lajos és Semsey Jóbné a Cegléd utcai adófizetők között, gróf Károlyi György a Csapó utcai adófizetők között. Bek Pálné a Piac utcai adófizetők között, a Majláth örökösök a Péterfia utcai adófizetők között szerepelnek (A főrendek adómentessége városi tulajdonuk után nem érvényesült.) Az 1848–49 évben készített adóösszeírásban is fel van tüntetve nevük. Uo. IV. B. 113/II. a 2. k. Számvevő hivatal iratai, a királyi adó 1848–49-ben. 1850–51-ben azonban csak Bek Pálné és Semsey Jóbné szerepel az összeírtak között. Uo. IV. A. 1022/a 100. k. Adókievetési alapkönyv 1850–51 évről. 1854-ben a Majláth örökösöket felváltja Majláth József gróf. Uo. IV. B. 1021/g 14. k. Kimutatása a debreceni puszták mennyiségének, azok birtokosainak nyilas és boglyás mérték szerint 1854. Két évvel később 1856-ban Bek Pálnét gróf Dégenfeld Imre váltja fel a kataszteri összeírásokban. Uo. 1113/I/g. Kataszteri iratok 1851–58. Az 1876-évi adatok: uo. 127/t VI. Földmérési Felügyelőség iratai. Kataszteri birtokívek összesítése 1876. Az 1884. évi adatok:

A 20. században azonban már nincsenek arisztokraták a debreceni nagybirtokosok között.² A fentebb vázolt helyzet magyarázatához vissza kell mennünk néhány évtizeddel a város múltjában, csak így tudjuk megérteni, hogy a városban birtokos arisztokraták miért nem voltak egyszersmind nagybirtokosok is.

A polgári átalakulás, azaz 1848 előtt Debrecen város a földek birtoklását részben összekötötte a házbirtokkal, részben pedig korlátozta felső határát. A városban a háztelek terjedelme szabta meg az ún. „ház utáni földekből” való részese­dést. A ház utáni földeket a város örök tulajdonából mérték ki a korábbi év­századokban rögzített mérték szerint. Minden 8 négyszögöl belső telek után 300 négyszögöl külső föld járt. Debrecenben voltak ugyan egy holdat meghaladó óriási háztelek is, többségük azonban ennél jóval kisebb terjedelmű volt. Az 1600 négyszögöles belső telek után 200-szor 300, azaz 60 000 négyszögöl, 37,5 kataszteri hold ház utáni föld járt. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ezen a címen senki nem rendelkezhetett 40 holdnál több földdel, még a terjedelmes köztelkek (városháza, templom, dohánybevéltó stb.) után kiosztott földek esetében sem.

A város határa azonban nemcsak örökös földekből, hanem ún. cenzusos, vagy bérelt földekből is állt. A béres földek az évszázadok során a Debrecen környezetében pusztává lett települések határából alakultak ki, úgy, hogy a város nem vált ezek tulajdonosává, csak bérlőjévé. E földek két formában kerülhettek magánosok használatába: 16 nyilas terjedelmű felső határig, minden polgár sze­rezhetett cenzusos földet, ha megfizette a város által megállapított bérleti díjat. Egy nyilas 9000 négyszögöl volt, összesen tehát 144 000 négyszögöles felső ha­tárig = 90 kat. holdig, lehetett valaki béres földek birtokosa. A béres földeket a 19. században már ugyanúgy szántóföldként használták, mint a ház utániakat. A másik lehetőség az ún. cserei kaszálóföldek megszerzése volt. A város határának keleti oldalán lévő kaszálók­ból a polgárok 10 boglyást szerezhettek a bérleti díj megfizetése mellett. (Egy boglyás 3600 négyszögöl volt). A cserei kaszálók bir­toklásának felső határa 22,5 holdnak adódik. Összevonva a háromféle földbirto­kot és feltételezve, hogy egy kataszteri holdnál nagyobb beltelkek csak elvéve fordultak elő, így $37,5 + 90 + 22,5 = 150$ holdnál nagyobb földbirtokok jogilag aligha léteztek 1848 előtt a városban.³ A háromféle földbirtok közül öröktulajdonnak csak a ház utáni földek tekinthetők, de ezeket sem lehetett csak a ház­zal és a beltelkekkel együtt elidegeníteni.⁴

Uo. Földmérési Felügyelőség iratai 5. k. Kataszteri birtokívek összesítése 1884. Az 1893-évi adatok: Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest, 1893. A Semsey család törté­netére: Pozsonyi József: *A Semsey család története* (Régi magyar családok I.) Debrecen, 2002.

² Uo. IV. B. 1405/d Debrecen szabad királyi város kataszteri birtokíveinek összesítése 1900.

³ Orosz István: Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: Gunst Péter szerk.: *Debrecen története 1849–1919*. 3. k. Debrecen, 1997. 79. (továbbiakban Orosz, 1997.)

⁴ MNL HBML IV. B. 1021/g. Kimutatása a debreceni puszták mennyiségének és azok birtoko­sainak nyilas és boglyás mérték szerint. Uo. 127/t. Földmérési Felügyelőség iratai 4. k.

Nem volt annak akadálya, hogy a városban házat és beltelket az utána járó földdel együtt arisztokraták is szerezzenek, ilyenek, amint a fentiekben láttuk voltak is, rájuk is vonatkoztak azonban a felső korlátok. Egyesek még a lehetőséget sem merítették ki. Gróf Majláth Józsefnek pl. 1854-ben a Péterfia utcai ház után voltak „ház utáni földjei”, kifizette 16 nyilas cenzusos föld és 8 boglyás kaszáló díját, de ha háztelke egy holdas volt is, akkor sem volt $37,5 + 90 + 18 = 145,5$ holdnál több debreceni földje. Semsey Jóbáné a Cegléd utcán (ma Kossuth utca) volt háztulajdonos, de cserei kaszálója egyáltalán nem volt, a béres földekből pedig csak 12,5 nyilas volt birtokában. Földjeinek terjedelme nem érte el a 125 holdat. A Piac utcán lakó Bek Pálnénak is legfeljebb 127,5 kataszteri hold földje lehetett.⁵ Így válik érthetővé, hogy a debreceni arisztokraták (akik egyáltalán nem biztos, hogy a városban éltek) miért nem voltak egyúttal nagybirtokosok is.

Debrecen városának hosszú küzdelem után 1818-ban 32 évi zálogra, majd 1854-ben örökös tulajdonként sikerült megszereznie a pusztai (béres és kaszáló) földeket, több mint egy millió ezüst forintért, amit nem a város, hanem a földet birtoklók fizettek meg. Ezeket a birtokokat 1818 után ugyanúgy el lehetett idegeníteni, mint a ház utáni földeket, de csak házzal együtt és házbirtokosoknak. Gondot okozott azonban, hogy voltak olyanok, akik a földek megváltásának díját nem fizették meg, ezért bár a 16 nyilas, illetve 10 boglyás felső határ elvben megmaradt, a tanács egyeseknek megengedte, hogy a nem fizetők földjei „olyanoknak adassanak, kik azt (ti. a megváltási díjat) le fogják fizetni.”⁶ A tanácsi döntés azt eredményezte, hogy 1854-ben már csak a cenzusos földek esetében is 21 olyan birtokos volt, aki több földet váltott meg 16 nyilasnál. Ez az 1100-nál több birtokosnak alig volt több, mint 1,8%-a, de mégis a jövőbe mutató tény volt, mert rávilágított, hogyan alakultak ki a városban a 150 holdnál nagyobb birtokok. 1854-ben a cenzusos földekből Funtek Jánosnak és Nagy Józsefnek volt a legerjedelmesebb birtoka. Az előbbinek 57 egész 1/8 nyilas (321 kat. hold), az utóbbinak 29 nyilas (163 kat. hold).⁷

Az elmondottak nem vonatkoztak a Gyulai és az Edelsheim család birtokaira. Említettük, hogy a város lakói 1850 után csak nagy nehézségek után tudták megvásárolni az összefoglaló néven pusztai földeknek nevezett határrészeket.⁸ A jegyzetben felsorolt puszták között volt kettő: Hegyes és Macs, amelyeknek csak

⁵ Uo. Debrecen Levéltára IV. B 1021/g 14. k. Két évtizeddel később hasonló volt a helyzete gróf Dégenfeld Imrénének is. 1876-ban nem volt több földje Debrecen határában 134 kat. holdnál. Uo. 127/t Földmérési felügyelőség iratai. 4. k.

⁶ Idézi: Orosz István: *A főnix és a bárány városa, Tanulmányok Debrecen múltjából*. Debrecen, 2015. 176. (továbbiakban Orosz, 2015.)

⁷ MNL HBML Debrecen Levéltára IV. B 1021/g. 14. k.

⁸ Ezek az 1854-évi összeírás szerint a következők voltak: Szántók: Macs, Szepes, Ebes, Kishegy, Nagyhegyes, Elep, Kis-álomzug, Köselyszeg. Csere kaszálók: Papzug, Bánk, Fancsika, Monostor. Gút, Haláp, Nagycsere. Az előbbieket együttes területe 4 853 5/12 nyilas, az utóbbiaké 4 172 boglyás volt. U. o. IV. B. 1021/g. 14. k. Az összeírás időpontja 1854. május 13. volt.

egy része került a debreceniek tulajdonába. Ennek az volt az oka, hogy (idősebb) Gyulai Sámuel már a 18. század végén zálogváltó pert indított a város ellen. 1822-ben birtokba is vehette a macsi puszta egy részét. Ennek tulajdonosaként jelenik meg (ifjabb) Gyulai Sámuel és Edelsheim Gyula a 19. századi kataszteri birtokíveken. Pontosabban az 1876-évi kataszterben már meg van jelölve, hogy Edelsheim Gyula 1072 holdas birtokát az összeírás időpontjában Steinfeld Ignác vásárolta meg, aki az 1848 előtti összeírásokban, mint „nyerész” szerepelt s nem volt házbirtoka sem.⁹

A földbirtok szerzés felső határának megszüntetése és a zsidók földbirtok szerzésének engedélyezése a 19. század második felében nagy átalakulást eredményezett. A két, majd csak egy arisztokrata nagybirtok mellett terjedelmes (több száz holdas) polgári eredetű birtokok is születtek Debrecenben.

1856-ban Gyulay Sámuel 1983 holdas és Edelsheim Gyula 1072 holdas arisztokrata birtoka mellett az ezer holdat meghaladó földbirtokok között már megtaláljuk Hartstein Péter 2110 holdas gazdaságát is.¹⁰

A két arisztokrata földjei a macsi prédiumon voltak, amelyet a debreceniek a megváltott pusztától megkülönböztetve Gyulai-Macsna neveztek. Hartstein nagyhegyesi földjeit pedig „Zsidóhegyesnek” hívták. Itt egyébként évek multával az alkalmazottakból cselédfalu alakult ki, amelynek 1881-ben már 192 lakosa volt.¹¹

Edelsheim Gyula birtokát, amint említettük már 1876-ban felvásárolta Steinfeld Ignác. Gyulai Sámuel neve 1893-ban szerepel utoljára a birtokstatisztikában.¹² Az említettek mellett a 19. század második felében a változások legszembevetőbb eleme, hogy egyre szaporodik azok száma, akik a korában engedélyezett 150 kataszteri holdnál több földdel rendelkeztek. E földek forrásai részben az elidegenített városi földbirtokok voltak, részben a tőkeerős polgárok által a magánosoktól felvásárolt földek. Amikor a háztulajdon és földtulajdon kötelező összekapcsolása megszűnt, nyilván akik nem akartak gazdálkodni, hamar túladtak házutáni földjeiken. Debrecen megkülönböztető vonása volt, hogy a terjedelmes (166 ezer) holdat meghaladó határának több mint fele (85 961 hold) még

⁹ MNL HBML Debrecen Levéltára. V. B. 1113/II. 2. k. Számvevő hivatal iratai. Királyi adó 1848–49-ben. Nyerészként összeírtak egyébként a város hat kerületében összesen 170-en voltak. Steinfeld Ignác 1857-ben szerepel az „izraelita birtokosok” között, számottevő földbirtoka azonban ekkor még nincs. Uo. 113/I/g. Kataszteri iratok 1857–58.

¹⁰ Uo. IV. B. 1021/g. 14. k. Vö. Orosz István: A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század középső harmadában. In: Szabad György szerk. *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződése a polgári átalakulás korában.* Bp., 1990. 32. (továbbiakban Orosz, 1990.)

¹¹ Gazda László: *Nagyhegyes falukönyve.* Nagyhegyes, 2000, 30. Hartstein Péternek egyébként Nádudvaron is terjedelmes birtoka volt, 1868-ban 1 049, 1902-ben 2 155 kataszteri hold. Balázs Sándor: *Nádudvar története.* Bp., 2001. 404., 465.

¹² Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai.* Bp., 1893. Birtoka változatlanul 1893 kataszteri hold.

1909-ben is városi tulajdon volt. Igaz 1856 és 1909 között mintegy 25 ezer holddal csökkent, s ezt magánosok vásárolták fel. Magánföldre vált a belső legelő 1870-es években kiosztott területe is, de a közösségi erdőktől elkülönített kaszálóföld is.¹³ A csökkenő városi földekből zömmel terjedelmesebb s nem kisbirtokok születtek. Már 1857-ban 27 olyan földbirtokos volt a városban, akinek birtoka meghaladta a korábbi években engedélyezett 150 holdas felső határt.¹⁴ A birtoknövelők között sok kereskedő és iparos foglalkozású volt, azaz nem kevesen vélték úgy, hogy a földbirtok biztosabb megélhetést jelent korábbi foglalkozásuknál. Ezek közé tartoztak a Rickl-familia tagjai, akik kereskedőkből lettek földbirtokosok és Rickl József örökösei már az 1850-es években a legtöbb adót fizető debreceni polgárok között található, földbirtokuk pedig 368 kat. hold volt. A második legtöbb adót fizető Rickl József Zelmosnak pedig 778 hold.¹⁵ Ebben az időszakban nagyobb birtokszerzőnek számított a már említett Funtek János, akinek a felvásárolt a cenzusos földekkel és a ház utáni földjeivel együtt 339 holdas birtoka volt. 440 hold földje volt Kaffka Károly gyógyszerésznek, 315 Liszikai Sámuel hivatalnoknak, 449 Szabó Antal földbirtokosnak. 1876-ban az arisztokrata Gyulai Sámuel (1983 hold) mellett nemcsak a két tőkepénzesnek, Harstein Péternek (2110 hold) és Steinfeld Ignácnak (1543 hold) de Rickl Józsefnek is volt ezer holdon felüli birtoka (1773 hold). Ekkorra már kibővült az a gazdálkodó cívis réteg, amelynek földbirtoka akár 2–3-szorosan is meghaladta a korábban a város által előírt 150 holdas felső határt. Szabó Antalnénak 583 hold földje volt, Horváth Györgynek 416, Vecsey Imrénének 440, Jámbor Ferencnek 399, Jobszt Edének 395, Szabó Lajosnak 353, Szikszai Józsefnek ugyancsak 353, Tóth Antalnak 350, Bányai Istvánnak 339, Funtek Jánosnak 335, Csáki Gergelynek 328 hold. Akik negyedszázad elteltével legalább a felső határt kétszeresen meghaladó földbirtokra tettek szert, azok száma is jóval meghaladta a tízet.¹⁶ A felsoroltak között jellegzetes Vecsey Imre életútja, aki jó nevű építőmesterből lett több száz hold föld birtokosa.

¹³ Orosz, 1997. 110–11.

¹⁴ Somogyi Károlynak 200, Csáti Károlynak 279, Liszikai Sámuelnek 315, Szendrei Ignácnak 191, Jablonczai Bélának 226, Molnár Miklósnak 172, Jablonczai Kálmánnak 296, Csató Józsefnek 224, Szikszai Józsefnek 215, Brunner Eduardnak 246, Tóth Sámuelnek 203, Dragota Ignácnak 236, Csáti Károlynak 291, Hegedűs Károlynak 262, Kovács Istvánnénak 223, Kaffka Károlynak 440, Kovács Lajosnak 189, Király Istvánnak 164, Molnár Miklósnak 172, Rácz Györgynek 155, Szabó Antalnak 449, Somogyi Károlynak 214, Szabó Lajosnak 254, Rickl Antalnénak 368, Rickl Józsefnek 778 hold földje volt. MNL HBML Debrecen Levéltára, IV. B. 1113/I./g. Kataszteri iratok, 1857–58.

¹⁵ Orosz, 1990. 40. Ősei között Rickl Anselmust Szabó Magda is a nagy birtokszerzők között tartja számon a „Régimódi történetben”. Arra hivatkozik, hogy a szabadságharc üldözöttjeitől Rickl Anselmus és felesége, Brunner Mária potom pénzen vásárolták fel birtokaikat.

¹⁶ MNL HBML Debrecen Levéltára IV. B. 127/t Földmérési felügyelőség iratai (1876)

Érdemes azt is számításba venni, hogy nem természetes személyek is komoly földbirtokot szereztek. Az ekkor megalakuló Gazdasági Tanintézetben 411 holdas gazdaság szolgálta a hallgatók jobb felkészülését. A Református Egyházban, jórészt a gyülekezet adományából 388 holdas birtok szolgálta a zavartalan működést.

Látható, hogy nem egyszerűen arról volt szó, hogy az arisztokrata és a két tőkepénz befektetéséből született nagybirtok mellé kiemelkedett egy nagybirtok belső fejlődés révén, hanem arról is, hogy formálódott egy olyan több száz holdas birtokos réteg a városban, amely meghatározta a gazdálkodás jellegét. Ezeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül, nemcsak az 1000 hold felettieket. Jellemző, hogy annak a 35 birtokosnak, akinek több földje volt 200 kat. holdnál, tulajdonában volt 16 983 hold föld, a város magánkézen lévő földjeinek csaknem negyede (23,48%-a). Debrecen preindusztriális társadalmában a városi politika döntő elemét a civis birtokosok jelentették, közülük is meghatározó szerepet játszott az említett birtokos csoport.¹⁷

1884-re ez a csoport, létszámában és birtokának nagyságában is megerősödött. A Grazban élő Gyulai Sámuel birtoka változatlanul 1983 hold maradt, Harstein Péteré néhány holddal nőtt 2118-ra, Steinfeld Ignácé több száz holddal 1840-re, a Rickl Józsefnéjé több mint 300 holddal csökkent, 1390-re. Átlépte az 500 holdas határt Vecsey Imre (544), a Református Egyház (567) és Kövesdi János (671), Szikszai József (524) birtoka. A korábban említett kétszáz holdat meghaladó birtokokkal rendelkezők száma 56-ra nőtt birtokaik terjedelme, a több mint 10 ezer holddal növekvő magánföldeken belül (82 157) 22 278 holdra emelkedett (27,11%).¹⁸

A 20. század elején e városi politikát formáló csoport összetételében már nem következett be lényeges változás. A 200 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezők száma csak eggyel, 57-re nőtt, a kezükön lévő föld pedig 23 832 hold volt az 1909. évi kataszteri felmérés szerint. A magántulajdonban lévő birtokok területe (80 323 hold) sem emelkedett, sőt 1834 holddal csökkent.¹⁹ Ekkor ezer holdnál több földje volt Hartstein Péternek (2099 hold), Rickl Gézának (1102 hold), Steinfeld Istvánnak (2896 hold). A Református egyház birtoka már megközelítette az ezer holdat (931), a Főiskoláé is meghaladta az ötszázat (534), Vecsey József fia, Vecsey Zoltán már 631 holdas birtok tulajdonosának mondhatta magát, Kenyeres Károly pedig 611 holdat birtokolt. Volt átrétegződés a 200–500 holdasok között, nagyobb birtokot szerzett Aufrecht Vilmos (489 hold), Horváth János (458 hold), Jóna Istvánné (416 hold) özv. Kertész Istvánné (400 hold), Polgári Bálint (362 hold), és Ungváry József 371 hold.

¹⁷ Vö. Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, 2002. 54.

¹⁸ MNL HBML Debrecen Levéltára, IV. B. 127/t. 5. k. Kataszteri birtokívek összesítése 1884.

¹⁹ Uo. 127/t. 6. k. Kataszteri birtokívek összesítése 1909.

Debrecen birtokos társadalma úgy lépett át a 20. századba, hogy hiányzott belőle illetve jelentéktelen volt az 1 holdnál kisebb apróbirtok és meglehetősen erős volt a nagy középbirtok (200–500 holdasok), amely a magyarországi helyzettől eltérően egyáltalán nem mutatta a szétaprózódás jezeit.²⁰

Erre következtethetünk, ha megvizsgáljuk a város egész lakosságának birtokmegoszlását 1909-ben.

*A birtokosok száma és birtokuk területe 1909-ben
(kataszteri holdban)*

1000 holdon felül	3	6 999	9,0%
500–1000-ig	4	2 708	3,5%
200–500-ig	50	14 121	18,2%
100–200-ig	80	10 648	13,8%
50–100-ig	199	13 739	17,8%
30–50-ig	274	10 731	13,9%
20–30-ig	232	5 624	7,2%
10–20-ig	505	7 349	9,5%
5–10-ig	432	3 024	3,9%
1–5-ig	692	2 020	2,6%
1 hold alatt	619	340	0,4%
Összesen	3080	77 303 ²¹	99,8%

Az összesítésből kitűnik, hogy az országot általában jellemző szélsőségek (óriási nagybirtokok, végletesen elaprózott törpebirtok) Debrecenben nem találhatók meg.

Azt, hogy hány földtulajdonos volt abban az időszakban, amikor a kötöttségek megszűntek, pontosan nem állapíthatjuk meg. Az, hogy ház utáni, béres és kaszáló földje mintegy 1100 embernek volt, már akkor sem jelentette a teljes birtokos népességet, mivel a belső legelőből osztott kisnyilasok és ürge nyilasok révén számos (olykor 1 hold alatti) törpebirtok már akkor is létezett.²² Mindenesetre 1856 és 1909 között az összes birtokosok száma nem növekedett, 3100 és 3500 között alakult (1856-ban 3497, 1876-ban 3320, 1884-ben 3095, 1900-ban 3368, 1990-ben 3080 volt).²³ Számottevően nem változott az egy holdon aluli törpebirtokok száma sem, 300 és 650 között mozgott.

²⁰ Orosz, 1997. 222.

²¹ A magántulajdonban lévő földek száma: 80 323 kataszteri hold. A különbség részben abból adódik, hogy a négyszögöleket a számításnál nem vettük figyelembe.

²² Orosz, 2015. 91. „A szociális feszültségek enyhítését szolgálta, hogy a lakosság széles rétegei részesülhettek a belső legelőn osztott földekből”. A belső legelő végleges kiosztása után ezek a földek tulajdon birtokká váltak.

A birtokmegoszlás másik sajátossága az volt, hogy 1884 után sem csökkent a városi tulajdonban lévő földbirtok. 1856-ban még 110 186, 1876-ban 94 809, 1884-ben 84 130, 1900-ban 84 552, 1909-ben 85 961 kataszteri hold volt. A legtöbb nagyhatárú alföldi várossal szemben a belső legelő felosztása után a Hortobágy elkerülte ezt a sorsot,²⁴ az erdők felosztása pedig szóba sem került. Ez a helyzet a 20. században sem változott meg, a városnak 1935-ben is 81 030 hold volt tulajdonában, még mindig több mint a magánosok kezén.²⁵

Ismeretes, hogy a földtulajdon megoszlása nem azonos a földhasználatával. A tulajdonosok egy része nem tartja saját kezelésében földjét, a mezőgazdasági üzemek egy része bérleti, vagy vegyes gazdaság. Ahhoz, hogy a 20. századi fejleményekről is képet alkossunk, az 1895-ben és az 1935-ben (azonos elvek alapján) készült üzemstatisztikákat kell összevetnünk.²⁶

A két statisztika összevetése első látásra igen nagy különbségeket mutat. Az első, hogy a birtokosok száma több mint négyszeresére nőtt. Kétségeink vannak azonban a tekintetben, hogy a felmérések teljesen azonos elvek és módszer alapján készültek. Az 1895-évi üzemstatisztika a birtokosok számát tekintve nem különbözik a már idézett kataszteri felvételektől, azokban is háromezer körül van az összeírtak száma. Úgy azonban, ahogy Zoltai Lajos magyarázta: a beltelekkel és csak szőlővel bírótat nem vették számításba.²⁷ 1935-ben a precizitás odáig jutott, hogy az 1 hold alatti és az 1–5 hold közötti birtokoknál elkülönítették azokat is, amelyek tartalmaztak, illetve nem tartalmaztak szántóföldet. Ha a korábbi felméréseknek megfelelően nem számolunk az 1 hold alatti birtokokkal, csak 2000 hold földről nem tudunk számot adni (Nem tagadjuk ugyanakkor, hogy már az 1930-as évekre kialakultak azok a zöldeges és gyümölcsös kertek, amelyben néhány száz négyszögöl termése is fontos volt tulajdonosának. Ezek jellege azonban nem különbözött a beltelken lévő kertektől). Ezek nélkül 1895-ben 1854, 1935-ben 3781 birtok megoszlása lehet vizsgálatunk tárgya. Így is nyilvánvaló, hogy a birtokaprózódás félévszázad alatt jelentősen előrehaladt.

²³ A birtokosok számát a különböző (hivatkozott) kataszteri felmérések alapján közöljük. Az 1900. évi adat: Zoltai Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. = *Magyar Gazdák Szemléje*, 1905. 592. (továbbiakban Zoltai, 1905.)

²⁴ Bíró János: A Hortobágy pusztja jobb hasznosítása. = *Debreceni Szemle*, 1828. 462–90.

²⁵ A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek tulajdonosai: e földbirtokok és földbérletek nagysága, kataszteri tiszta jövedelme, valamint területüknek megoszlása művelési ágak szerint, törvényhatóságokint. *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Bp., 1937. 127.

²⁶ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. = *Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam*, XXIV. Kötet. Bp., 1900. 58. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. A gazdaságok száma, összes és haszonbérlet területe nagyságcsoportok szerint. = *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*, 112. kötet. 331.

²⁷ Zoltai, 1905. 501.

A birtokok száma, a birtokok területe kataszteri holdban						
	1895-ben			1935-ben		
1 holdig	1 142	441	0,4%	9 191	2 069	1,9%
1–5-ig	454	1 086	1,0%	1 212	3 250	3,0%
5–10-ig	211	1 515	1,5%	655	4 703	4,5%
10–20-ig	269	3 965	3,8%	635	10 418	9,5%
20–50-ig	457	14 961	14,5%	820	25 775	23,5%
50–100-ig	274	18 769	18,2%	301	19 638	17,8%
100–200-ig	115	15 541	15,0%	78	11 149	10,2%
200–500-ig	54	16 922	16,4%	38	10 293	9,3%
500–1000-ig	11	7 705	7,5%	11	7 189	6,5%
1000-nél több	9	22 426	21,7%	8	15 218	13,8%
Összesen:	2 996	103 331	100,0%	12 929	109 702	100,0%

Témánk szempontjából lényeges a 200 holdat meghaladó gazdaságok sorsának alakulása. 1895-ben az eddig elmondottakkal szinkronban azt tapasztaljuk, hogy a 200 holdnál terjedelmesebb tulajdon birtokok és bérletek 47 053 holdat tettek ki és az össze tulajdon és bérelt földek 45,8%-át foglalták el. 1876-ban ez az arány területben 16 938 hold, arányaiban 23,5%, 1909-ben 23 828 hold, 30,7% volt. Első pillantásra is látható, hogy a nagybérleteknek meghatározó szerepe volt a debreceni mezőgazdaság üzemszervezetében Ennek hátterét nemcsak a 19., de a 20. században is a terjedelmes városi földek biztosították. Mellette a nem természetes személyek tulajdonában lévő földeket is többnyire bérlők használták.

A város gazdálkodásában a bérleteknek már a modern kor születése előtt is nagy szerepe volt. A gazdasági iratok között számos bérleti szerződés található. 1873-ban a Nagy-Álomzugot (10 731/8 hold) Kulcsár Dánielné vezetésével egy 5 fős társaság bérelte, Ohatból 4228 holdat Katz Henrik, a Vajda laposát ((845 hold) Geiger Manó, a Kis-Vajda laposát (414 hold) Vásáry Istvánné vezetésével egy 4 fős társaság használta.²⁸ Látható, hogy a város a saját birtokait egy tagban adta árendába, de addig, amíg a belső legelő egy részét is haszonbérelhették magánosok, meg volt oldva a kisbérletek rendje is. A bellegelő felosztásával azonban a kisbérletek megszűntek, s amikor a Hortobágy felparcellázása szóba került, a város elzárkózott a változásoktól. Debrecen útja ekkor vált el Szegedétől, vagy Kecskemététől, ahol a parcellázásoknak nagy jövője volt.²⁹

²⁸ MNL HBML Debrecen Levéltára IV. B. 1405/c 8. k. Házipénztár bevételi főkönyve 1873.

²⁹ Juhász Antal: A mezőgazdaság In. Gaál Endre szerk.: *Szeged története* 3. (1849–1919) Szeged, 1991. 253. Szeged Debrecennél kisebb (141 ezer holdas) határában 1910-ben 41 814 hold bérbe adott terület volt. 1861-ben mindössze 3 bérlemény volt 100 holdnál nagyobb. Uo. 244.

1895-ben 1000 holdon felüli nagybérlete volt Hidvéger Mihálynak (2312 hold), Hutflész Kázmérnak (1571 hold), Klein Mórnak (2490 hold), Steinfeld Mihálynak (4591) tulajdon birtoka mellett, Fried Emilnek (4197), Fried Leónak (4035). Sokan voltak ebben a csoportban a feltörekvő birtokosok, akik földbérlettel akartak komoly jövedelemre szert tenni. Bockónénak társaival együtt 507 holdas bérlete volt, Czeglédy Gyulának 500, a Gazdasági Tanintézetnek 607, Kellner Károlynak 709, Kertész István örököseinek 603, Maurer Emilnek 972, Nagy Jakabnak 730, Polgári Andrásnak 802, Szentesy Jánosnak 560 hold.³⁰

A földbérlet megerősítette e csoport társadalmi presztizsét, növelte azt a különbséget, amely csoportjukat a földművelők egyéb rétegeitől elválasztotta. A századfordulóig magukban hordozták azt a lehetőséget, hogy a magyar nagybirtokos társadalom részeivé váljanak.

Az 1935. évi üzemstatisztika viszont azt mutatta, hogy ez a lehetőség a két világháború között nem vált valóra. Nemcsak az utalt erre, hogy a 200 holdnál terjedelmesebb mezőgazdasági üzemek területe 40 év alatt 32 700 holdra, 14 353 holddal (30,5%-kal) csökkent, de az is, hogy létszámában sem nőtt ez a csoport. Az 1895. évi 78 főből 1935-re csak 57 maradt, üzemi területük arányszáma 45,5%-ról 29,8%-ra csökkent. A 19. században meglévő 1 000 holdon felüli birtokok közül a 20. században csak Gyulay Sámuel arisztokrata nagybirtoka hiányzott, megvolt azonban a Harstein, Rickl és a Steinfeld birtok. Harstein Istvánnak 1935-ben bérletei mellett 999 hold tulajdon földje volt, Rickl Géának és Lászlónak 1181, Steinfeld Istvánnak 1648 hold. Teljesen átalakult a nagybérletek rendje. Miután a városi tulajdonban lévő földek a 20. században csak minimális mértékben csökkentek, (1935-ben is 81 030 hold volt a városi birtok)³¹ a városi bérletek, amelyek a legnagyobb részét alkották a bérleti gazdaságoknak, szintén nem változtak, csak mások lettek a bérlők. Az öt legnagyobb bérlő: Gödény László 3789 hold, a Vásáry testvérek 3078 hold, a Magyar tőgazdaságok rt. 3000 hold, Vajna Imre 1419 hold, Horváth Sándor 1103 hold volt. Figyelemre méltó bérleti gazdasággal rendelkezett még Steinfeld István 938 hold, Rácz József, 661 hold, a tornyostanyai tiszti bérlőtársak 723 hold, Arany János, 690 hold, a Gazdasági Akadémia 600 hold. Terjedelmesebb birtoka volt még az Angol-Magyar banknak 491 hold (amelyet teljes egészében Harstein István bérelt), a debreceni Református Egyháznak 991 hold, (amelyből 800 holdat kisbérlők használtak), a debreceni Református Kollégiumnak 565 hold (kisbérlőknél 403 hold), Eszenyi Józsefnének 394 hold, Harstein Nándornak 517 hold, Horváth Jánosnak 419, Kenyeres Károlynak 426 hold, Kertész Istvánnak és társainak 408, Kiss Sámuelnek 502, Polgáry Istvánnának és társainak 684 hold, Richter Gedeonnak és nejének 403 hold, valamint Wolf Lipótnak és fiainak, 505 hold.

³⁰ *A magyar korona országainak gazdacimtára.* 1895. Bp., 1900. Vö. Orosz, 1997. 223.

³¹ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* (Gazdacimtár), Bp., 1937. 127.

A nagybérletek között újdonságnak számít a 3000 holdas hortobágyi tógazdaság megjelenése. A Hortobágy hasznosításának új formája volt a tógazdaságok kialakítása, amelyek területe a város tulajdonában maradt. Ez a tendencia később is folytatódott, 1940-ben már Némethi Ferencnek is volt egy 3000 holdas halastava a Hortobágyon.³²

A városi földek bérlőinek új generációja a 20. században is magában hordozta a gazdagodás és a társadalmi emelkedés lehetőségét. Jellegzetes példája ennek a Vásáryak sorsa. Vásáry Andrásnak és feleségének nyolc gyermeke volt, köztük Istvánt Debrecen polgármesterét máig sem teljesen tisztázott indokokkal lemondatták hivataláról, többek között azzal érvelve, hogy elmulasztotta azoknak a tisztviselőknek az ellenőrzését, akik – állítólag – kedvezményeket nyújtottak családjának.³³ Vásáry Andrásnak viszonylag szerény birtokai voltak. 1895-ben 105 hold, 1903-ban és 1911-ben is mindössze 133 hold földbirtokot mondhatott magáénak.³⁴ Ugyanakkor földbérlettel már a Vásáry család idősebb generációja is foglalkozott. Utaltunk rá, hogy a 19. század 70-es éveiben Vásáry Istvánné és bérlőtársai használták a városi földek közül a Kis- Vajda laposát.³⁵ Unokái 1924-ben Ohaton, a várostól 65 kilométerre kibéreltek egy 3581 holdas birtokot 12 évre. (Ennek körülményei miatt mondatták le a polgármestert).³⁶ Az 1935. évi gazdacímtárban a város bérlői között a Vásáry testvérek, amint említettük 3078 holddal szerepelnek.³⁷ Pénzügyi nehézségeik ellenére a háború alatt is megőrizték helyüket az agrárvilág elitjében.³⁸

A bérbe vehető városi földek némi csökkenését valamelyest ellensúlyozta, hogy a városban nőtt a nem természetes személyek tulajdonában lévő föld, amelynek fő hasznosítási formája a haszonbérlet volt. Említettük, hogy a Magyar-Angol Bank 421 holdas földtulajdonát teljes egészében Hartstein István bérelte. A Református Egyház 991 holdas birtokából 191 bérlője Szentmihályi Viktor volt. A Kövesdy-féle református alapítvány 364 holdja egészének Kertész László volt a haszonbérlője. A Schäfer-féle 184 holdas alapítványból 141 hold-

³² Debrecen címtára 1940. 212.

³³ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, é. n. (1999) 134. (továbbiakban Veress, 1999.)

³⁴ *A magyar korona országainak gazdacímtára*, Budapest, 1897. Rédei Ferenc – Elek Emil: *A magyar földbirtok*. 1903. Magyarország 100 holdon felüli birtokosainak és haszonbérlőinek címtára, Budapest, 1903. Rubinek Gyula: *Magyar Gazdacímtár*, 1911. 268. MNL HBML Debrecen Levéltára, Földmérési Felügyelőség VI 127/t, Debrecen, 6. k.

³⁵ Vö. a 27. jegyzetet.

³⁶ Veress, 1999. 111.

³⁷ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Bp., 1937. 127. Vö. Tímár Lajos: Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In: Tokody Gyula szerk. *Debrecen története 4*. 1919–1944. 111.

³⁸ Debrecen címtára 1940. 215.

nak pedig Kovács József volt a bérlője. A példákat még tovább is lehetne folytatni. E helyett szót kell ejtenünk a kisbérletek helyzetéről a városban.

A 20. században az már nyilvánvaló volt, hogy a rohamos elszegényedést vagy földosztással, vagy legalább a kisbérleti rendszer kiszélesítésével lehet lassítani. Debrecenben ennek a felismerésnek kisebb súlya volt, mint sok alföldi városban.

A kisbérletekkel természetesen sok vesződség volt s Debrecen vezetői szívesebben adták bérbe a városi földeket nagyobb részletekben. 1935-ben 25 481 hold városi földet adtak haszonbérbe, s ebből csak 6978 hold volt kisbérlet (27,4 %). Szerencsére a nem természetes személyek, de más nagyobb birtokosok is nem követték a város példáját, így összességében a kisbérlet elterjedtebb volt, mint a városi földeken. Említettük már, hogy a Református Egyház földjeiből 800 hold (80,7%) volt kisbérlők használatában, a Református Kollégium 565 holdjából 403 hold (71,3%). A debreceni Göztéglagyár földjeiből 44,6%, az Országos Földhitelintézet földjeiből 100%, az Alföldi Takarékpénztár r. t. földjeiből 77%. A magánbirtokosok között Balogh Béla összes földjét (268 hold) kisbérlők használták, Barcza Mihályné 120 holdas birtokából 98 holdat (81,6%), Buray Ferenc 114 holdjából 38-at (33,3%) 100%-ban kisbérlőknél volt Csiszár Ferenc, Dobi János és neje, Hegedűs Péter és neje, Koszorús Ferenc, özv. Molnár Istvánné, özv. Nagy Józsefné, özv. Nyilas Istvánné, és Posta Péter birtoka. A 100 holdon felüli birtokosok között azonban az összes kisbérlet 11 877 kataszteri hold volt, ez a tulajdon és bérleti gazdaságoknak mindössze 10,8%-át jelentette.³⁹ Ha a város a maga 25 487 hold bérbe adott földjét kisbérletként hasznosította volna, ez az arány mindjárt 27,6%-ra emelkedett volna.

Az elmondottak nem vetnek túl jó fényt a város birtokpolitikájára, amelyben a kisbirtok védelme kevés szerepet játszott. A 19. században a belső legelő használati rendje még alkalmat adott arra, hogy a legszegényebb rétegek is némi földhöz jussanak. A bellegelő felosztása után az 1870-es évektől a városi vezetés nem találta meg a módját annak, hogy a törpebirtokosok érdekeit is képviselje, de hozzájárult a polgári nagybirtokok, és a 200 hold feletti gazdag cívisbirtokok kifejlődéséhez. Ez a fejlődés a 20. században lezárult, a város azonban a kivezető utat nem találta, s a nagybérletek további támogatásával talán nem is kereste.

Ha arra keressük a választ, hogy milyen tanulságokkal szolgálnak vizsgálódásaink, elsőként arra kell utalnunk, hogy Debrecen belső rendje szerint a „szabad föld” kialakulás előtti (feudális) korszakban nem volt lehetőség nagybirtokok kialakulására. A ház utáni, béres és kaszáló földek hármass rendjében maximum 150 hold birtoka lehetett minden polgárjoggal rendelkező lakosnak s ez 1848 előtt nem számított nagybirtoknak. A szabad birtokforgalom a 19. század második felében a város határán korábban is meglévő arisztokrata nagybirtok

³⁹ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* Bp., 1937. 126–129.

mellé (Gyulai Sámuel) polgári nagybirtokokat is létrehozott (Hartstein, Steinfeld, Rickl) s ezek különböző változásokkal ugyan, de 1945-ig fennmaradtak.

A 19. század utolsó harmadában a szabad birtokforgalom azonban nemcsak 1000 holdas polgári birtokokat teremtett, de jó néhány olyan cívis birtokot, amely meghaladta a korábbi időszak felső birtokhatárát. Ennek eredmények megszületett egy olyan tulajdonos, vagy bérlő csoport, amelynek birtoka 200–1000 hold között mozgott.

A 19–20. század fordulójáig hiányoztak a szélsőségek Debrecen birtokmegoszlásában. Nem voltak óriásbirtokok, mint pl. a szomszédos Balmazújvároson, de a törpe- és kisbirtokok aránya is elfogadható volt.

1895-ig a tulajdon birtok mellett tekintélyes bérelti gazdaságok születtek, amelyek nemcsak az 1000 holdon felüli birtokcsoportot erősítették, de a 200–1000 holdas gazdag cívis réteget is.

Az 1000 holdon felüli birtokok az azonos családok kezében maradtak, a haszonbérletekben azonban, amelyek többsége most is városi földből származott, komoly átrétegződés ment végbe.

Debrecen a 20. században is ragaszkodott a nagybérletek 19. századi formáihoz, igazában nem törekszik kisbérletekkel megoldást keresni a statisztikákban talán túlzott, de mégiscsak növekvő birtokaprózódásra, amely a 19. századi stagnálás után a 20. században felgyorsult. Mindezek a folyamatok Debrecent megkülönböztetik nemcsak az országos viszonyoktól, de jó néhány nagyhatárú alföldi várostól is.

